

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.
ІСТОРІЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 340.12.(477)

І. Б. УСЕНКО,
професор, кандидат юридичних наук

**М. П. ВАСИЛЕНКО ЯК ФУНДАТОР
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ***

Розглядається внесок академіка М. П. Василенка у становлення української історико-правової науки, визначення її предмету досліджень та вимог до наукових пошуків, започаткування нових наукових напрямів: юридичної археографії, юридичного джерелознавства та юридичної біографістики.

Ключові слова: Україна, Академія наук, історія права, предмет науки, М. П. Василенко.

Усенко И. Б. Н. П. Василенко как основоположник украинской историко-правовой науки

Рассматривается вклад академика Н. П. Василенко в становление украинской историко-правовой науки, определение ее предмета и требований к научным исследованиям, формирование новых научных направлений: юридической археографии, юридического источниковедения и юридической биографистики.

Ключевые слова: Украина, Академия наук, история права, предмет науки, Н. П. Василенко.

Usenko I. B. M. P. Vasylenko as the founder of the Ukrainian historical and legal science

It is considered the contribution of academician M. P. Vasylenko in the formation of the Ukrainian historical and legal science, the definition of its subject matter and requirements for scientific research, the formation of new scientific directions: legal archeography, a legal source and legal biography studies.

Key words: Ukraine, Academy of Sciences, history of law, the subject of science, M. P. Vasylenko.

Відзначаючи 150-річчя від дня народження другого президента Всеукраїнської академії наук видатного історика та правознавця Миколи Прокоповича Василенка, маємо всі підстави констатувати, що за останні кіль-

* В основу статті покладена доповідь автора на урочистих Загальних зборах Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України з нагоди 150-річчя від дня народження М. П. Василенка 19 лютого 2016 р.

ка десятиліть зроблено чимало для відновлення історичної справедливості щодо нього, зокрема юридичної реабілітації вченого та повернення до наукового обігу його творчого доробку. Одним із важливих аспектів наукової реабілітації академіка є з'ясування його ролі як основоположника української історико-правової науки.

Сучасні юридичні наукознавчі праці вже дають змогу доволі об'єктивно і повно охарактеризувати стан досліджень історії українського права на межі 19 і 20 ст. Слід визнати, що аж до другої половини 19 ст. правознавці не досліджували здебільшого історію українського права як таку, вони вивчали історію руського (в розумінні російського) та польського права. Справжнім проривом стала поява школи західноруського права (засновники – Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов і Федір Іванович Леонтович; їх учні «першого покоління» – Михайло Микитович Ясинський та Григорій Васильович Демченко), представники якої почали з вивчення державно-правових інститутів Великого князівства Литовського, щоб довести їх відмінність від польської традиції і спорідненість із східно-руським (московським) правом. Але вже друге покоління вчених цієї школи, зокрема майбутні українські академіки Оникій Олексійович Малиновський, Микола Олексійович Максимейко та Федір Васильович Тарановський, звертали більше уваги не на те, що об'єднувало, а на те, що відрізняло державно-правові інститути на українських і білоруських землях від аналогічних російських інститутів. Під маркою «західноруського права» почалося фактичне вивчення інститутів українського права. Більшого офіційна професорська наука того часу дати не могла.

Але паралельно народжувався інший науковий напрям – дослідження «малоросійського» права, права козацько-гетьманської доби. Провісниками цього напрямку стали Олександр Матвійович Лазаревський та Олександр Федорович Кістяківський, а фундаторами прийнято називати Миколу Прокоповича Василенка (Київ), Михайла Єлисейовича Слабченка (Одеса) і Дмитра Петровича Міллера (Харків). Зокрема, М. П. Василенко опублікував дослідження «Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае» (К., 1894 р.), ґрунтовні статті в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона «Литовско-русское государство» (1896 р.) та «Право магдебургское» (1898 р.), археографічне видання «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии» (Вип.1–3; 1901, 1902, 1908 pp.). У другому випуску останнього видання вперше вводилася до наукового обігу важлива пам'ятка кодифікації українського права «Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года».

Після повалення російського царату та створення Української академії наук у рамках академічної комісії для виучування історії західноруського і українського права вдалося об'єднати згадані два напрями. Саме за часи керівництва комісією академіком М. П. Василенком прийшло розуміння предмету історії українського права.

Первинно комісія бралася вивчати «західноруське та українське право». У визначення «західноруське» вкладався зміст, який склався у дореволюційній

вітчизняній науці, тобто йшлося про литовсько-руське право або право на українських, білоруських і деяких російських землях Великого князівства Литовського, що збереглося і після переходу ряду українських воєводств згідно з умовами Люблінської унії до складу польської частини Речі Посполитої. Поняття «українське право» розумілося дещо обмежено, як «право Лівобережної України після 1654 р. відколи приєднано її до Росії»¹.

Комісія також бралась вивчати «добу Руської правди», «давній або земський період руського права», «давнє руське право», тобто той історичний період, який здебільшого визначають як добу Київської Русі або князівську (князівсько-вічеву) добу. Аргументувався такий підхід щільним зв'язком права цих часів із західноруським правом. «Виучувати історію західноруського права треба, таким чином, починаючи з давнього права, як його нерозривної частини й вихідного моменту», – зазначав академік². Доречно зауважити, що в лютому 1922 р. під час обговорення одного з планів вдосконалення структури Академії Соціально-економічний відділ запропонував створити науково-дослідну кафедру права, а в ній окрему секцію «історії руського, західноруського і українського права» на чолі з академіком М. П. Василенком³. Ідея залишилася нереалізованою, але сама запропонована назва секції, на нашу думку, доволі добре відбиває тодішні уявлення про бажаний предмет історико-юридичних досліджень.

Зрозуміло, що післяреволюційний період для членів Комісії був сучасним і не минулим, а тому не міг бути предметом історико-юридичних досліджень. Проте Комісія не вивчала право рабовласницьких держав Північного Причорномор'я, а також державно-правові інститути Російської імперії на території України. Не розглядалася і юридична історія тих земель, які перебували у складі Австро-Угорщини (Галичина, Буковина, Закарпаття). Фактично державно-правові інститути обох імперій рівною мірою не зовсім виправдано вважалися чужими для України. Спричинювалося це, на нашу думку, етнічним, а не політико-географічним підходом до поняття «Україна». Як відомо, в Статуті Академії декларувався особливий національний характер наукових досліджень. Тому ті державно-правові інститути, що існували на території України, але, як видавалося вченим, не відбивали національної української специфіки, відсувалися на другий план.

Щоправда, в одному з документів часів Директорії була зазначена досить незвична назва «Постійна комісія для виучування українського права в зв'язку з правом сусідніх народів»⁴. Проте, як видається, ця назва відбивала не стільки потяг до вивчення історії держави і права зарубіжних країн, скільки прагнення нічого суттєво не змінюючи, уникнути вживання поняття «західноруське».

Згодом Комісія переосмислила зміст поняття «українське право», дійшла висновку, що воно включає в себе і «західноруське право», та відповідним чином змінила свою назву. Проте традиція звуженого розуміння українського права залишалася, що навіть викликало занепокоєння М. П. Василенка, чи не призведе зміна назви Комісії до скорочення досліджень литовсько-руського права⁵. Зазначимо, що такі побоювання були не даремними. Так, через багато

років, уже у наші дні, під час спроби затвердити на вченій раді нашого інституту тему докторської дисертації, пов'язану з правовим досвідом Великого князівства Литовського, один дуже шанований правознавець щиро і пристрасно дивувався, яке може мати відношення Велике князівство Литовське до України.

Отже, найпершою заслугою М. П. Василенка стало визначення предмету українського права, яке поступово еволюціонувало від синтезу «західноруського» і «малоросійського» до сучасного розуміння.

Не менш важливим аспектом вважаю внесок М. П. Василенка в усвідомлення історії держави і права як саме юридичної, а не історичної науки. Є тут певний біографічний аспект. 10 років тому в своїй доповіді на ювілейному академічному засіданні з нагоди 140-річчя від дня народження вченого я зосередився саме на тому, як поступово Микола Прокопович набиралася юридичних знань і досвіду. Кого цікавить це питання, відсилаю до цієї доповіді (вона була опублікована), а також до передмови до другого тому вибраних праць академіка. Схожий шлях пройшла і українська (та і не лише українська) історико-правова наука.

Як влучно зазначав М. Є. Слабченко: «Історія була змішана з правом до такого ступеня, що іноді важко вирішити, де закінчується перше і починається друге. В працях істориків траплялися такі місця, за якими можна було автора їх вважати чистим юристом (напр. праця проф. Багалія про магдебурзьке право в Малоросії Ж.М.Н.П. 1897), а праці юристів іноді примушували запідозрити в їх авторах чистих істориків (наприклад Владимирський-Буданов – Передвижение южно-рус. насел. в эпоху Богдана Хмельницького, К.С.Т. 1888). За такого стану речей спроба розглянути минуле України із застосуванням юридичного методу набула особливого значення...»⁶.

Отже, українську історико-юридичну науку значною мірою започаткували не юристи, а історики, які цікавилися так званою зовнішньою історією права, тобто дослідженням правових першоджерел. І лише з часом стало ясно, що для справжньої наукової критики таких джерел потрібні фахові юридичні знання, і зовнішня історія права доповнилася внутрішньою історією права або історією окремих галузей й інститутів права. Академік М. П. Василенко шукав своїх співробітників передусім серед осіб з юридичною освітою або з відповідним практичним досвідом, вимагав від них певного рівня фаховості. Але розмежування, усвідомлення окремішності історії права від чистої історії проходило дуже важко. Юридичні комісії історії українського права та звичаєвого права навіть певний час перебували в складі так званого історичного циклу. Схожі проблеми існують і сьогодні. Так склалося, що в українській гуманітарній науці історики тривалий час заповнювали лакуни в історико-правовому знанні (особливо щодо давніх і середньовічних часів) і нині продовжують претендувати на пріоритет в історії вивчення «української державності» як чогось відмінного від суто юридичного курсу «історії держави і права».

Варто підкреслити, що в Українській Академії наук учений створив наукову школу, здобутки якої в галузі дослідження історії української держави і права багато в чому і досі залишаються неперевершеними. Особисто академік

опублікував класичну юридично-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» (Київ, 1929 р.); одним із перших дав юридичний аналіз конституції П. Орлика і приватної кодифікації Ф. Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських»; був автором біографічних досліджень про наукову творчість І. М. Каманіна, Б. О. Кістяківського, І. М. Балінського, О. І. Левицького, а також таких історико-юридичних розвідок, як «Кременецький лицей і університет св. Володимира» (Київ, 1923 р.), «Як скасовано Литовського статута» (Київ, 1926 р.), «Територія України XVII віку» (Київ, 1927 р.), «Правне положення Чернігівщини за польської доби» (Київ, 1928 р.) та інші. Вчений був редактором 6 томів (у 4 кн.) «Записок соціально-економічного відділу» і 7 випусків «Праць комісії для вивчення західноруського та українського права». Готував він до друку разом з В. О. Романовським і двотомне видання корпусу магдебурзьких привілеїв та грамот українським містам, яке, на жаль, залишилося незавершеним (окремі матеріали цього видання вже у наш час були віднайдені й опубліковані В. І. Ульяновським та його колегами)⁷.

Так от в рамках наукової школи М. П. Василенка сформувалися певні вимоги до історико-правових досліджень. З аналізу практики комісії, рецензій академіка на твори його співробітників, протоколів творчих дискусій кристалізуються такі вимоги.

1. Кожне історико-правове дослідження має передбачати глибоке вивчення історіографії проблеми, знання всіх відповідних праць не лише вітчизняних, а й зарубіжних авторів. Члени Комісії і самі дотримувалися цього правила, і постійно вимагали належного його додержання від тих авторів, праці яких рецензували.

2. Всі наукові висновки мають бути доведені конкретними фактами і спиратися на першоджерела, на аналіз пам'яток права, літописних згадок тощо. Крім того, неодноразово підкреслювалося, що не можна вивчати лише правові норми без практики їх застосування (матеріалів судових справ тощо).

3. Традиційною та постійною була вимога наукової новизни дослідження. Так, М. П. Василенко в рецензії на одну з праць В. Д. Дружчица досить категорично зауважив, що оскільки автор нових матеріалів не подає, то працю його за оригінальну й самостійну визнати не можна⁸.

4. Свято оберігалось право на творчу самостійність. Навіть якщо висновки автора викликали сумніви або заперечення у інших членів Комісії, це не позбавляло його права на публікацію своєї праці. М. П. Василенко у передмові до другого випуску «Праць» Комісії зазначав: «Деякі автори взяли на увагу зауваження членів Комісії і скористувалися з їх у своїх працях, але взагалі обговорення в Комісії не накладають авторіві примусово тої або іншої думки, висновків, тощо. Стежачи за науковістю метод досліджувати, Комісія зберігає повну самостійність творчості авторів»⁹.

5. У своїй творчій праці вчені виходили:

- а) з ідеї історичної тяглості (безперервності) українського права;
- б) з усвідомлення самостійного характеру українського права;
- в) з необхідності давати об'єктивну, а не ідеалізовану оцінку українському юридичному минулому;

г) з етнічного, а не політико-географічного розуміння українського народу як населення українських земель Росії, Галичини, Буковини, Закарпаття. З останньою тезою можна посперечатися, але загалом наведені вище вимоги видаються доволі актуальними.

Таким чином М. П. Василенко зробив значний, а часом і вирішальний, внесок у визначення предмету досліджень історії українського права, формування вимог до таких досліджень, усвідомлення української історико-правової науки як юридичної. Він був одним з перших дослідників історії українського права та сформував наукову школу, яка об'єднувалася відповідним науковим світоглядом та дослідницькими парадигмами.

Додамо також, що власна творчість правознавця є надзвичайно сучасною за своєю методологією і напрямками досліджень. Вона не вичерпується суто монографічними працями. Його можна вважати основоположником таких нових наукових напрямів, як юридична біографістика, юридична історіографія і юридичне джерелознавство.

Окрема треба сказати про археографічні правові дослідження академіка. Серед усіх його праць «академічного періоду», на нашу думку, найбільший інтерес викликає ґрунтовне видання «Матеріали до історії українського права». Книга включала тексти таких важливих пам'яток, як «Суд и розправа в правах малороссийских», «Процес краткий приказный, выданный при резиденции гетманской», «Екстракт з книги Статута прав малороссийских», Інструкція судам Д. Апостола 1730 р., а також окремі універсали генеральної військової канцелярії щодо судів, різні покажчики до Литовського Статуту та книжок магдебурзького права, якими користувалися в Гетьманщині. Праця була безумовним внеском у розвиток юридичної археографії і навіть сьогодні є основним, а часом і єдиним джерелом для знайомства з відповідними документами.

На спеціальну увагу заслуговує розвідка М. П. Василенка, присвячена нині широко відомій Конституції Пилипа Орлика¹⁰. На той час це було фактично перше юридичне дослідження пам'ятки, і започатковані академіком підходи стали орієнтиром для багатьох поколінь українських істориків права. Зокрема, вчений зробив досить влучне зауваження, що ідеї документа не могли народитися відразу, несподівано, за кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних життєвих відносин. Звертає він увагу і на роль старшин у змові Мазепи, на те, що договір у момент укладання видавався цілком реальним, а не теоретичним проектом, яким він став згодом, коли повернення укладачів його на Україну стало неможливим. Слушним було і його зауваження щодо схожості пам'ятки з *tracta conventa* польських королів, відбиття в ньому республіканських ідей тощо.

Миколу Прокоповича можна вважати і основоположником жанру наукових досліджень з історії вивчення українського права. В третьому томі його вибраних праць було введено до наукового обігу відповідні дослідження, які тривалий час існували лише в рукописах.

Шануючи пам'ять академіка, маємо звернути увагу й на деякі проблеми нашого академічного життя. Так, досі не реалізованими залишаються задуми очолюваної ним Комісії історії українського права про видання багатотомного

корпусу пам'яток українського права (пропозиція М. Є. Слабченка), курсу історії українського права (ідея О. О. Малиновського), нарисів історії дослідження українського права (незакінчена праця М. П. Василенка). Втрачено і підготовчі матеріали до видання «Словника української юридичної старовини», що збиралися під керівництвом І. Ю. Черкаського починаючи з 1925 р.

Не можна промовчати і про те, що, спостерігаючи за академічним зібраннями останніх років, доводиться відзначити абсолютно неадекватне ставлення до археографічної діяльності, яку так шанував член Археографічної комісії ВУАН академік М. П. Василенко. Так, у багатьох академічних інститутах видавалися твори провідних вітчизняних мислителів, але ці роботи не лише не були належним чином відзначені, а навіть часто-густо розцінювалися і продовжують розцінюватися як другорядна, науково-допоміжна праця. Доходило, як знають всі присутні, навіть до пропозиції ліквідувати інститут української археографії й джерелознавства. В одному ряду з цим стоїть і ганебна ситуація, коли на академічну премію імені М. П. Василенка Вченою радою нашого інституту одностайно була висунута дійсно титанічна праця групи молодих упорядників тритомного зібрання його вибраних праць, але це не знайшло належного розуміння в академічного керівництва.

Втім, щоб завершити на оптимістичній ноті, маю зауважити, що попри складний матеріальний стан вітчизняної академічної науки, під час ювілейних урочистих Загальних зборів Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України знайшла одностайну підтримку академічного загалу пропозиція члена-кореспондента НАН України Л. А. Дубровіної про створення в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського електронного архіву М. П. Василенка, що стане гідним завершенням багаторічної праці з повернення до наукового обігу багатогранної творчої спадщини академіка.

1. *Василенко М. П.* Передмова / Ник. Василенко // Праці Комісії для вивчення історії західноруського і українського права. – Вип.1. – К., 1925. – С. 1. 2. Там само. – С. VI. 3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1, спр. 26241, арк. 15. 4. ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 12960. 5. ІР НБУВ. – Ф.40, спр.162–237. 6. *Слабченко М. Е.* Д. П. Миллер, как историк украинского права // Вестник Харьковского историко-филологического общества. – Вып. 5. – Х., 1914. – С. 24–26. 7. Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття / Автори-упорядники *В. І. Андрейцев, В. І. Ульяновський, В. А. Короткий.* – К., 2000. – 214 с. 8. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип.2. – К., 1926. – С. 285. 9. *Василенко М. П.* Передмова. – С. VI – II. 10. *Василенко Н. П.* Конституція Пилипа Орлика / Н. П. Василенко // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3. – С. 153–171.

Usenko I. B. M. P. Vasylenko as the founder of the Ukrainian historical and legal science

The basis of the article posited the author's report on the special general meeting of the Section of social and humanitarian Sciences of NAS of Ukraine on the occasion of the 150 anniversary of the birth of M. P. Vasylenko February, 19 2016. In the context of the overall research of rehabilitation of the scientist discusses the contribution of academician in the for-

matation of the Ukrainian historical and legal scholarship. Says that at the beginning of his creative way he distinguished himself by priority research of law of Cossack Hetman age. Later, after the overthrow of Tsarist Russia and creation of the Ukrainian Academy of Sciences within the academic Commission for studying of history of Western Russian and Ukrainian law, he did much to separate the history of Ukrainian law with history of neighboring Nations and, therefore, the definition of the subject matter of science of history of the Ukrainian law, which gradually evolve from the synthesis of the «Westryssian» and «Smallryssian» in the modern understanding, as well as for understanding the history of State and law as a legal and not historical science. Emphasizes that in the Ukrainian Academy of Sciences scientist has created a scientific school, achievements in the field of study of the history of Ukrainian state and law in many ways and remain second to none. This school is paired with the appropriate scientific worldview and research paradigms. Attention on the requirements that the representatives of the school made to scientific research (profound study of historiography of the problem, proof the scientific conclusions of the specific historical facts and reliance on primary source, scientific novelty, creative self etc.). Own creativity of academician remains extremely modern in their methodology and fields of research, in particular on the development of legal archeography, legal source and legal biography studies.

Key words: Ukraine, Academy of Sciences, history of law, the subject of science, M. P. Vasylenko.

УДК 34:061.61(477)

Т. Г. АНДРУСЯК,
кандидат юридичних наук

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО ТА НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА*

Розглядаються різні аспекти участі Миколи Василенка в діяльності Наукового товариства імені Шевченка, зокрема рецензії на праці вченого, авторами яких були Михайло Грушевський, Іван Франко та ін., його участь в діяльності Археографічної комісії Товариства. Зауважено, що дискусія між Миколою Василенком та Михайлом Слабченком на сторінках «Записок НТШ» є першою науковою дискусією українських вчених на сторінках україномовного видання з приводу проблем історії українського права.

Зроблено висновок про важливість участі Миколи Василенка, інших українських вчених, які жили на території Російської імперії, в діяльності НТШ як загальноукраїнського центру становлення і розвитку української науки.

Ключові слова: Наукове товариство імені Шевченка, Микола Василенко, «Записки Наукового товариства імені Шевченка», українська юридична наука, історія українського права.

Андрусак Т. Г. Николай Василенко и Научное общество имени Шевченко

Рассматриваются различные аспекты участия Николая Василенко в деятельности Научного общества имени Шевченко, в частности рецензии на труды ученого, авто-

* В основу статті покладена доповідь автора на урочистих Загальних зборах Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України з нагоди 150-річчя від дня народження М. П. Василенка 19 лютого 2016 р.